Об одном сочинении по истории монгольского мировоззрения

Аннотация. Рукопись «Ключ разума для всех обучающихся, составленная Чингис-богдо» является важным источником монгольской литературы, а также этического мышления. Археографический анализ рукописи (бумага, почерк и стиль письма) позволил предположить дату написания – начало XX в. «Ключ разума» основан на *билигах* Чингис-хана и был написан под влиянием тибетской нравоучительной поэзии. Это сочинение содержит ценные дидактические идеи: учит этикету, личным моральным ценностям и нормам поведения ханов, сановников и других. Название рукописи свидетельствует о том, кому было посвящено это учение. В нем описан портрет мужественного воина, приведены различные клятвы XIII в., а также религиозные концепции греха, ада, буддийской теории пустоты. Подчеркивается, что хан должен быть близок к народу посредством благотворительности. В результате текстологического сравнения ряда списков установлена вариативность заключительных строк сочинения в разных печатных версиях. Рассмотренные списки являются важным источником для сравнительного изучения древнемонгольских рукописей.

Ключевые слова: Чингис-хан, «Ключ разума», этическое мышление, нравоучение, Монголия.

Zolzaya Munkhtseren

New source on Mongolian ethical thinking

Abstract. The manuscript «Key of wisdom for every learner written by Chinggis Bogdo» is an important source of the Mongolian literature as well as ethical thinking. The analysis of the book's paper and writing style shows that it was compiled in the early 20th century under the influence of Tibetan didactic verses.

The «Key of wisdom» is based on the Chinggis khan's biligs. This text is providing most valuable ideas to us. The «Key of wisdom» teaches etiquette to the khans, dignitaries, personal moral values and standards of behavior. It provides the norms of brave soldiers behavior, different kinds of oaths of the 13th century, as well as the concept of sin, hell, and emptiness in Buddhism. It says the khan should be united with the people by charity.

The title of the manuscript says clearly whom this teaching was intended for. The last line of this manuscript is different from other printed versions. This manuscript is an important source material for the comparative studies of old Mongol manuscripts.

Keywords: Chinggis khan, «Key of wisdom», ethical thinking, didactics, Mongolia.

Монголын ёс зүйн сэтгэлгээний түүхэнд холбогдох гар бичмэлийн
нэгэн хувилбарын тухай

«Оюун түлхүүр» сургаалын олон эх байдгийг судлаачид тэмдэглэж, зарим эхийг хөрвүүлэн хэвлэн нийтэлжээ. Эдгээрт номын цуглуулга, музей, соёлын байгууллага, номын сангуудад хадгалагдаж буй «Оюун түлхүүр» хэмээх гар бичмэлийн тоо, данс бүртгэлийг мэдээлсэн байна. Тухайлбал, Академич Ц. Дамдинсүрэн 1959 онд «Монголын уран зохиолын дээж зуун билиг оршвой» бүтээлдээ «Оюун түлхүүр» сургаалын XX зууны эхээр Улаанбаатарт хэвлэгдсэн хоёр хэвлэл, мөн таван зүйлийн гар бичмэлийг тулган нягталж хэвлүүлсэн гэжээ [Дамдинсүрэн 1959: 58].

Монголын Үндэсний номын санд 18 гар бичмэл хадгалагддаг бөгөөд үүнээс бар 2, тод бичиг 2, монгол бичгийн 14 эх бий.

Оросын монгол судлаач Н. С. Яхонтова Санкт-Петербургийн Дорно дахин судлалын хүрээлэнд В 294, В 354, С 37, С 213, С 298, С 535, D 232, Н 6, Н 423, Н 424, F 44, F 102, F 113, F 276, Q 307, Q 310, Q 2537 шифртэй 17 гар бичмэл бүртгэлтэй, нэг нь тод бичгийнх гэжээ [Яхонтова 2001: 38]. Мөн Алтайн Бүгд Найрамдах улсын В. А. Анохины нэрэмжит Үндэсний музейд XVIII зууны эхэн үеийн «Оюун түлхүүр» гар бичмэл судар хадгалагдаж байгааг мэдээлжээ [Мөн тэнд].

Н. С. Яхонтова өгүүлэлдээ «F 276» нь Ц. Дамдинсүрэнгийн хэвлүүлсэнтэй ихээхэн төсөөтэй бөгөөд ойрадын гар бичмэл нь халимаг хувилбараас нэлээд ялгаатай, нөгөө талаар ихэнх тохиолдолд монгол гар бичмэлтэй давхацдаг. Гар бичмэлүүд ямар нэг хэмжээгээр өөр хоорондоо үг, үсгийн ялгаатай байдаг. Жишээ нь, ойрад эх дээр «ихахи», Халимагийн хэл шинжлэлийн эрдэмтэн А. В. Бадмаевын хэвлүүлсэн болон бусад монгол эх дээр «оноқи» гэж буй гэсэн буй юм [Мөн тэнд: 41]. Харин бидний олсон хувилбарт аль алиныг нь хэрэглэсэн байна.

Өвөр Монголын эрдэмтэн Сарангуа 1989 оноос судалж «Оюун түлхүүрийн тухай ажиглалт» гэсэн өгүүлэлдээ Өвөр Монголын Нийгмийн шинжлэх ухааны хүрээлэнгийн номын сан дахь 11

(44.9123/8/3, 44.9123/8/7, 44.9123/8/1, 44.9123/8/2, 44.9123/8/29, 44.9123/8/6, 44.9123/8/5, 44.9123/8/4, 44.9123/8/8, 44.9123/39/1, 44.9123/43/1), төв номын санд нь хадгалагдаж буй нэг (12-2/1276.3) гар бичмэлийг мэдээлжээ [Сарангуа 2001: 105].

Дээрхээс үзвэл академич Ц. Дамдинсүрэн, Сарангуа нар гар бичмэлээс гадна XX зууны эхэнд хэвлэн нийтэлсэн хувилбаруудыг шинжилсэн байна.

«Оюун түлхүүр»-ийн судлагдсан байдлыг уран зохиол, эх бичгийн талаас, мөн сургаалын үзэл санааны тухай гэж хоёр талтай авч үзэх нь зүйтэй юм.

А. В. Бадмаев 1991 онд ойрад хэл дээр «Оюун түлхүүр»-ийн 4 хувилбарыг судалж, орчин үеийн халимаг хэлээр галигтай нийтлүүлсэн [Дам ишлэв: Бадмаев 1991]. Н. С. Яхонтова тод үсгийн хувилбарыг бусад эхээс нэлээд онцлогтой гэж үзээд, 1992–2001 онд тод үсгийн «Оюун түлхүүр»-ийн тухай эрдэм шинжилгээний галиг, орос орчуулга, тайлбарын хамт хэвлүүлсэн [Яхонтова 1992, 1994, 1995, 2000, 2001].

Профессор Ш. Чоймаа 2007 онд академич Ц. Дамдинсүрэнгийн хэвлүүлсэн «Оюун түлхүүр» сургаалыг үндэс болгоод, Н. С. Яхонтовагийн хэвлүүлсэн тод бичгийн эх зэргийг харьцуулан хөрвүүлж, тод бичгийн эхээс нөхөн тодотгож, үг хэллэгийн тайлбар хийж кирилл, монгол хос бичгээр хэвлүүлсэн [Оюун түлхүүр 2007: 6]. Энэ тайлбарт төвөд, санскрит үгээс гадна эртний уран зохиолын үг хэллэгийг дэлгэрэнгүй тайлбарласан нь чухал болжээ. Одоогийн байдлаар орос, англи, монгол хэлээр ОХУ, АНУ, Монгол улсад эрдэмтэд дөрвөн удаа хэвлүүлсэн байна.

Академич Д. Цэрэнсодном «Уг зохиолын агуулгыг нягтлан үзвээс XIII зууны үеийн монголчуудын төр ёсны зохиолын дурсгал бичиг «Их засаг» хэмээх хууль зүйн бичиг болон эзэн Чингисийн зарлиг сургаал буюу «Чингисийн билиг» зэрэг зохиолын гол гол санааг уламжлан авч улмаар XIV зууны үеэс монгол утга зохиолд нэвтэрч ирсэн «Рашааны дусал», «Субашид» зэрэг хос ёсны сургаалын нөлөө тусгалаар баяжиж ирсэн байдал ажиглагддаг» хэмээжээ [Цэрэнсодном 2002: 194–195].

«Чингис богдын зохиосон сурагч ардын ухааныг хөглөх Оюуны түлхүүр» хэмээх гар бичмэл.

Миний бие 2018 онд Архангайд «Чингис богдын зохиосон сурагч ардын ухааныг хөглөх Оюуны түлхүүр» сургаалын зохиолын гар бичмэлтэй танилцаж, эрдэм шинжилгээний илтгэл бичих санаа төрсөн юм. Энэхүү гар бичмэл нь XIX–XX зууны эхэн үед хэрэглэгдэж байсан

муутуу цаасан дээр бийрээр гүйлгэж бичсэн, цаасны хэмжээ нь 12х25.5 см бөгөөд нийт 24 нүүр, 278 мөр бичвэртэй болно. Ямар нэгэн тамга, тийзгүй. Зохиогч, бичээчийн нэр тодорхойгүй боловч бичгийн хэв нэгэн жигд нэг хүний гараар бичигдсэн мэт. Цаасны өнгө шар. Хуудас гэмтэлгүй бөгөөд бүрэн. Гар бичмэлийн хавтас нь гарчгийн хоёр талаар цайвар хөх өнгийн цаас давхарлан хөвөөлдөж наасан, олсон үдээстэй байна.

Тус хувилбар эхийн эхэнд «Оюуны түлхүүр нэрт шастир оршвой», дунд хэсэгт «Оюуны түлхүүр» гэж дурдсан.

Н. С. Яхонтовагийн хэвлүүлсэн эх нь «Оюун түлхүүр хэмээх туужийн судар оршвой» гэж, тууж гэсэн үг хэрэглэжээ. Харин бидний ярьж буй гар бичмэлийн гарчигт «сурагч ардын ухааныг хөглөх» гэж үг орсон байна. Монгол хэлний цахим их тайлбар тольд «*сурагч багачууд* [хоршоо] сургуульд сурдаг болон сурдаггүй нийт хүүхэд» гэж тайлбарлажээ [<https://mongoltoli.mn>]. Эндээс үзвэл суралцаж буй хүмүүс болон нийт ард иргэдийг «сурагч ард» гэсэн мэт санагдаж байна.

Сургаалын эхлэл ба төгсгөлийн тухай Ц. Дамдинсүрэн «Хуучин цагт, гэрээр монгол бичиг заалгах үед, цагаан толгой үзэнгүүт, «Оюун түлхүүр» сургаалыг уншуулдаг байсан нь хүүхдүүдийг үсэг нүдлэнгүүт нь эзэн богд Чингисийн билгээс сурвалжтай сургаалыг цээжлүүлдэг байсан...» хэмээн эртний түүхээ мартахгүй байхад ач тустайг өгүүлжээ [Дамдинсүрэн 1959: 58].

«Чингис богдын зохиосон сурагч ардын ухааныг хөглөх Оюуны түлхүүр» хэмээх гар бичмэл нь «*Эртний богдсын зохиосон шастирьг өчүүхэн сануулахын учир*» гэж эхэлсэн бөгөөд төгсгөлийн 275 дахь мөрөнд «*Чингис богдын зохиосон Оюуны түлхүүр нэрт шастир ийн төгсвэй*» гэж буй. Мөн «*Сайн буян арвидан дэлгэртүгэй Хотол бүхнээр амаржих болтугай*» ерөөлийн үгс нэмж оржээ.

Хүснэгт 1. Төгсгөлийн мөртүүд.

Činggis boyda-yin jokiyaγsan surayči arad-i uqaγan-yi kögegülekü oyun-u tülkegür	Oyun tülkigür	Oyoun tülküür kemēkü toujiyin sudur orošibo	Oyun tülkigür
baraši ügei ene nomi-yin töb dur učirayсан	baraši ügei ene nomiγin töb dur učirči	baraši ügei ene nomiγin tübütü[=töbtü]	baraši ügei ene nomiγin töb dur učirči

erdenitü kümün-ni beye olуsаn inu maši čiqula čiquy boluyu. ene beye- yin čogčo ene bui čay-dur šita-yig ulam dēši dabaji yaraqur dur adali üçüüken šastir-eče ulam aqui yeke nom-yi tögüs surči nom-yin činari oluqu boltуyаi Činggis boyda-yin jokiyayсан surayči arad-i uqaan-yi kögegülekü oyun-u tülkegür neretü šastir tögüsbei Sayin buyan arbidan delgertügei Qotola бүken-iyer amarjiqu boltуyаi Om mani badme qum Mangalam	erdenetü kümün-ni törül-yi oluysan inu maši čiquy bülge. Oloqui-ya berke ene čogčo bukui čay-tu šita-u gi dēši tabiyтun. Oyun tülkigüür neretü šastir tögüsbei.	učiraqsan 129. erdenitü kümün-ni beye oluqsan inu: maši cuxaq čixula buyu ene beyeyin coqco ene bui 130. ene caq-tu šididiyin ulam dēqši dabaji yarxu/du adali[:] ene üçüüken šastir ulam ayui yeke nomi tögüs surči aldaršiqsan nomiyin [21a] činari olxu boltуyаi:: 131. ölzöi xutuq orošixu boltуyаi: 132. čingges boqdoyin nomloqson oyoun tülküür tögüsbei:: Ma gha la	erdenetü kümün-ni törül- yi olуsаn inu maši čiquy bülge. Oloqui-ya berke ene čogčo bukui čay-tu šita-u gi dēši tabiyтun. Oyun tülkigüür neretü šastir tögüsbei.
--	--	---	--

Сургаалыг хуулбарлах явцад эхүүдийн үг хэллэг зарим мөр өөрчлөгдөж байсна.

«Чингис богдын зохиосон сурагч ардын ухааныг хөглөх Оюуны түлхүүр» хэмээх гар бичмэл дэх дараах мөртүүд (8 мөр) бусад гурван эхэд байхгүй.

Хүснэгт 2.

	Činggis boyda-yin jokiyayсан surayči arad-i uqaan-yi kögegülekü oyun-u tülkegür
145 дугаар мөр	...Qaan-dur ejen yeke törü-i bariyad
241–243 дугаар мөр	...Sayin toli-i ese arčibasу öngü ülü yaruyu. Čayaan labia-i ese üliyebešu dayu ülü yaraqur.

	Erdene beye elegdütel-e üge yariqu. Erdemtei sain kümün jobaqu çay tutam jirγadaγ gelē
276–278 дугаар мөр	... Sayin buyan arbidan delgertügei Qotol бүken iyer amarjiqu boltuγai Om mani badme qum

Н. С. Яхонтовагийн хэвлүүлсэн тод бичгийн эх дэх дараах бадаг, мөртүүд (7 мөр) «Чингис богдын зохиосон сурагч ардын ухааныг хөглөх Оюуны түлхүүр» хэмээх гар бичмэлд агуулга болон мөрөөр давхцахгүй байна.

Хүснэгт 3.

	Oyoun tülküür kemekü toujiiyin sudur orošibo
53 дугаар бадгийн мөр	Tarničini-yig kündelee
56 дугаар бадгийн мөр	Aliba öbörön [=nökör-yēn] zang ayiliyigi [=āliiyigi] ariun [=arya-bēr] tengse
68 дугаар бадгийн мөр	Sanān-du ügei yeke dura barīd
89 дүгээр бадаг	Mergedī xorosxobā[=ō]su erdem γarxu Munghagi xorosxobā[=ō]su bāsun γarxu
92 дугаар бадаг	Abxu<:> ideküyidü šunulcād önggöči zusar bolbā[=ō]su sölü ügei noxoi-luyā adali
100 дугаар бадгийн мөр	Basa manayār ükükü bolbā[=ō]cu erdem surxu kereq
131 дүгээр бадгийн мөр	Ölzöi xutuq orošixu boltuγai

Бидний үзэхэд III. Чоймаагийн хэвлүүлсэн «Оюун түлхүүр нэрт шастир»-т дараах мөртүүд (16 мөр) «Чингис богдын зохиосон сурагч ардын ухааныг хөглөх Оюуны түлхүүр» гар бичмэлд давхцаагүй байна.

Хүснэгт 4.

	Oyun tülkigür neretü šasitar
25 дугаар мөр	Qatan, köbegün, albatu nara-yi adali surya.
67–74 дүгээр мөр	Arslan metü noyod-yi baras metü түšmed dayaxu Baras metü noyod-yi irbis metü түšmed dayaxu Irbis metü noyod-yi činua metü түšmed dayaxu Činua metü noyod-yi ünege metü түšmed dayaxu
201 дүгээр мөр	Qayan kümün-lüge bü tersel
204 дүгээр мөр	Tarničini-yi kündelee

211–212 дугаар мөр	Aliba kümün-i zang ayili-yig Arya-bar tengsejü mede
241 дүгээр мөр	Sanān-du ban yeke dura-yi bari...
321–322 дугаар мөр	Mergedī qoroxobasu erdem yārxu Munghagi qoroxobasu basun yārxu
351 дүгээр мөр	Manayaar ükükü bolbaqu erdem-yi suralcaqu keregtei
415 дугаар мөр	Zandangi tülbesü ulam sayıqan üner yārxu
429–430 дугаар мөр	Noqoi bögeljisü ben idekü Mayu kümün üge ben urbaqu

Энэ сургаал нь хуулбарлах явцад гарчиг ба найруулгад зарим өөрчлөлт орж байсан нь дээрх харьцуулалтаас тодорхой харагдаж байгаа юм.

«Чингис богдын зохиосон сурагч ардын ухааныг хөглөх Оюуны түлхүүр» сургаал ёс зүйн сэтгэлгээний түүхийн сурвалж болох нь.

Монголчуудын ёс зүйн сэтгэлгээний түүхийн үечлэл ба эх сурвалжийг тодорхойлох асуудалд эрдэмтэд анхаарал хандуулж иржээ. «Оюун түлхүүр нэрт шастар»-ын тухай академич Ц. Дамдинсүрэн «энэ ном бол урьд цагт зан суртахууны сурах бичгийн чанартай хэрэглэгдэж байсан бөлгөө» хэмээжээ [Дамдинсүрэн 1959: 58]. Тэрээр уг зохиолд «Чингисийн билиг сургаал», «Субашид», «Рашааны дусал»-аас зарим мөр, бадаг орсныг тодорхой тайлбарласан байна. Судалгааны бүтээлүүдэд уг сургаалыг ихэвчлэн XIII–XIV зууны үед хамруулж ирсэн. Гэхдээ зохиогдсон он цаг тодорхойгүйг дурдсан байдаг. Жишээ нь, Сарангуа «...Тэрчлэн сургаал шүлгийн хэлбэрээр хойч үеэ хүмүүжүүлж бойжуулан дээдсийн ёс суртахуун, зарлиг зааврыг уламжилдаг нь монгол соёлын онцгой хэлбэр билээ. «Оюун түлхүүр» бол яг тийм сургаал зааврын шинжтэй шүлгийн цоморлог юм» гэж үзжээ [Сарангуа 2001: 103]. Эрдэмтэн Д. Дашжамц, Д. Баттогтох нар ёс зүйн сэтгэлгээний эх сурвалж болох талаар авч үзэхдээ Ц. Дамдинсүрэн, Ш. Чоймаа нарын хэвлүүлснийг үндэслэн бичжээ.

Монголчуудын сэтгэлгээний түүхийн салшгүй нэг хэсэг нь ёс зүйн сэтгэлгээний түүх юм. Сэтгэлгээний түүхийн эх сурвалжийн хувьд 1) түүхийн сурвалж, 2) аман зохиол, бичгийн уран зохиол, 3) сэтгэгчдийн сургаал гэж ангилж болно. Эрдэмтэн Д. Дашжамц монголчуудын ёс зүйн сэтгэлгээний түүхийг дараах байдлаар бичжээ. Үүнд:

1. Эртнээс XII зуун хүртэл. Эртний хүмүүсийн ёс суртахууны харилцааг (эвдрэл, тэмцэл, эв найрамдал) харуулах сурвалж ба археологийн олдвор [Монголын философийн түүх 1997: 118–148].

2. XIII–XIV зуун. Энэ үеийн «Монголын нууц товчоо», «Оюун түлхүүр», «Чингисийн есөн өрлөгтэй өнчин хүүгийн цэцэлсэн шастир», «Чингисийн билиг», «Аргусан хорчийн домог», «Их засаг» хууль, «Арван буянт номын цагаан түүх» зэрэг зохиол. XV–XVI зуунд «Убаши хунтайжийн түүх», «Хув Нагваралын тууж», XVII–XVIII зууны үед ёс суртахууны асуудлыг улам бүр нарийвчлан авч үзэж үнэлэмж, хэм хэмжээг тусгасан гарын авлага маягтай бүтээлүүд олны хүртээл болсны дотор «Нэгэн үсгийн эрдэм», «Эртний улсын шүлэг сургаал», «Авах гээхийн дөрвөн мөрт» зэрэг болно [Монголын философийн түүх 2000: 103–192, 307, 374–406].

3. XIX–XX зуун. Д. Равжаа, Агваанхайдав, Б. Тогтохтөр ван нарын сургаалыг хамруулсан [Монголын философийн түүх 1999: 400–469].

Мөн Өвөр Монголын судлаач С. Баатар монголчуудын ёс суртахууны уламжлалыг нэн эртнээс XX зууны эхэн гэсэн үечлэлээр судалсан байна [Баатар 2002: 21–27]. Дээр дурдсан судалгааны бүтээлүүдээс үзэхэд тус сургаал нь ёс зүйн сэтгэлгээ, ёс суртахууны хүмүүжлийн гол хэрэглэгдэхүүн болж байна.

«Оюун түлхүүр» болон ёс зүйн сэтгэлгээний эх сурвалжийн судалгаанд монгол сургаалын зохиолд нөлөө тусгалаа үзүүлсэн орчуулгын зохиолуудыг эх бичгийн болон онолын суурь судалгааны одоогийн түвшинд анхаарах нь зүйтэй байдаг.

«Оюун түлхүүр» сургаалыг эртнээс уламжлалтай монголчуудын дунд түгээмэл тархсан сургаал болохыг эрдэмтэд онцлон тэмдэглэжээ. Сургаалд эе эвээ хичээж явахын ашиг тус, эвгүй явахын сөрөг үр дагаврыг харьцуулан хэлжээ. Хоёр хүнээс авхуулаад олон хүн хүртэл эв нэгдэлгүйгээс уруудан доройтдогийг сэрэмжлүүлсэн.

Эв нэгдэлгүй байхын сөрөг талыг хэлж, эв эеийг эвдэхгүй байхыг гол эрхэмлэл болгон сургасан байна. Хүлцэн тэвчихүйн талаар

Үнэн худал үгсийг тэвч.

Хүнд мэдэгдвээс бие хөнгөрмүй.

Бардам хатуу үгийг орхи.

Хүн мэдвээс хөшмүй.

Хулгай худлыг ердөө тэвч... хэмээн ийм ёс бус зүйлд ухаалаг, эвийг нь олж зөв аргаар харьцаж засаж залруулахыг сургажээ.

Хүний муу зан чанарыг нэг бол магтаж ханилаад, нөгөө бол муулж явагч олон зантай байх, нэг ч эрдэм үгүй, сургаал үл сонсдог, гагцхүү одохыг санагч, авах идэхэд шунагч, өнгөч зусарч хүмүүн бол муу явдалт мөн. Муу хүний үгэнд үл орох, сайн хүний үгийг итгэх ёстойг заажээ. Харин «Сайн хүн сайн үгийг авдаг билээ. Хүн хэрээ мэдэж, чинээ чинээгээ бодож явбаас сайны үүд» хэмээнэ. «Ер бусад юмыг засаж болно. Гагцхүү муу хүнийг засаж үл болно» гэж үзээд «Олон мунхаг ардыг сургаснаас ганц өөрийн биеийг сургасан нь дээр» хэмээн сургаал, ёсыг үл дагасаар муу, мунхаг хүний тоонд орвол «хууль цааз», «эрдмийн» ёсоор засахад ч бэрхтэй гэдэг.

Нөхрийн ёсыг чухалчлан үзэж, нөхрийг түргэн зуур ханилсан нөхөр, итгэлгүй нөхөр гэж сайн, муу талаас хэлсэн байна. Мөн *сайн нөхрийн үгийг дагаад, марташгүй муу үгийг бүү хэл...* гэж буй нь төрдөө үнэнчээр зүтгэх, тангаргаас үл няцахаас гадна урт удаан хугацаанд нөхөрлөхийг эрхэмлэх хэрэгтэй гэжээ.

Уужим сул жаргая гэвэл эеэ хичээгтүн гэж ард түмний сэтгэлийг хариу нэхээгүй «өглөг»-өөр хураах сэтгэл зүй-ёс суртахууны аргыг хэлсэн хүмүүнлэг чиглэл рүү ханджээ.

Төрийн хаан, тойн, хатан, түшмэл, ноён хүний ёс суртахууны хэм хэмжээг зааж, түүнийг зөрчвөл ямар үр дагавартай болохыг сануулж, «Тойн хүн эрдэм төгс боловч нигүүлсэхүй сэтгэлгүй бол, хаан хүн хайрлах сэтгэлгүй бол, хатан хүн муу аальтай бол, түшмэл хүн есөн эрдмийг мэддэг боловч эв эе үгүй болбоос жигшигдэх тул төв сэтгэлийн эеийг хичээ...» гэсэн байна. Төрийн эзэн хаан «өглөг» өгөхөөс гадна хайрлах сэтгэлтэй байх ёстой. Түшмэл хүнд эрдэм чадалтай байх хэдий ч сэтгэлийн их хат, ухаалаг чанар нэн чухал. Ард олныг хураахад өглөгөөр сэтгэлийг нь татах тухай сургажээ. Түшмэл хүний хэв шинжийг тодорхойлсон гэж болно. Хан, хатан, тойн, ноён, түшмэд, найз нөхөд, мэргэд зэрэг нийгмийн янз бүрийн төлөөллийн ёс суртахууны хэм хэмжээ, зарчмыг илэрхийлсэн байна.

Мөн тэвчээртэй байх хэм хэмжээнд 11 зүйлийн шалгуурыг дурджээ. Үүнд: асрахуйн урьд айлгах, атаа тэмцэх, хэрүүл үүсгэх, дэмий хүнтэй ханилан эвдрэх, дэргэдэх хүнийг дэнсэлгэн зовоох, муу хүний үгэнд орох, сайн хүний үгийг үл итгэх, ширүүн үгээр дайсныг хураах, хорт сэтгэлээр хамгийг хашруулах тэргүүтнийг тэвчигдэхүй хэмээн сайнтай нөхөрлөх, бусдад гэм хор учруулахгүй байхыг заажээ. Хүний гол шалгуур нь ёс суртахууны хэм хэмжээг хэр ухаарч, хүн ёсонд хэр суралцав гэдэг болох тухай тод томруун харуулжээ.

Дугнэлт. «Чингис богдын зохиосон сурагч ардын ухааныг хөглөх Оюуны түлхүүр» хэмээх гар бичмэл нь монголын уран зохиолын чухал дурсгалын нэгэн хувилбар юм. Уг сургаалыг монголчууд эрхэмлэн үздэг байсан учир өргөн дэлгэр тархсан ба түүний хуулбар эх эдүгээ ч цөөнгүй хувилбараар хадгалагдаж байгаа ажээ. Тухайн гар бичмэлийн олон хувилбар нь цаг үеийн байдал, бичээчийн үзэл, гарчиг, үг, хэллэг, найруулгын ялгаа зэргээр илэрдэг. Энэ гар бичмэлийн гарчиг, зарим мөр бадаг нь бас нэгэн жишээ бөгөөд эх бичиг, уран зохиолын судлалын талаас сонирхол татаж байна.

«Чингис богдын зохиосон сурагч ардын ухааныг хөглөх Оюуны түлхүүр» хэмээх гар бичмэл бол XX зууны эхэн үед хуулагдсан бололтой байна. Хавтсан дээр VIII Богдын лүндэн сургаалыг эхэнд тавьсан бөгөөд номын дотор ч уг сургаалаар эхлүүлжээ. Мөн гарчгийн хувьд хэнд зориулсныг тодотгон «сурагч ардын ухааныг хөглөх» гэж заасан буй нь түүний танин мэдэхүйн ач холбогдлыг тодотгосон хэрэг юм.

Судлаачид ёс зүйн эх сурвалж болохын хувьд энэ нь Чингис хааны билиг сургаалаас сурвалжтай бөгөөд буддын ёс зүйн үзлээр баяжсан гэж үздэг. Уг сургаал нь *нэгдүгээрт*, төрийн хаад, түшмэл хүний ёс суртахууныг: *хоёрдугаарт*, хувь хүний ёс суртахууны эрхэмлэл, хэм хэмжээг өгүүлжээ. Тухайлбал, эр зоригтой, өргөсөн тангарагтаа үнэнч, эрч хүчтэй баатарлаг хэв шинжийг илэрхийлсэн үзэл санаа нь буддизмын хилэнц, там, хоосон чанар хэмээх ойлголтыг хэрэглэн өргөжсөн байна.

Монголын ёс зүйн сэтгэлгээний түүх болон «Оюун түлхүүр»-ийн гар бичмэлийн судалгаанд хэрэглэгдэхүүн болох «Чингис богдын зохиосон сурагч ардын ухааныг хөглөх Оюуны түлхүүр» хэмээх гар бичмэлийн хувилбарыг танилцуулбай.

Ном зүй

1. Баатар С. Монгол ёс зүйн үзэл санааны түүх. ӨМАХХ, 2002. 614 т.
2. Бадмаев А. Тод үзгин «Оюн түлкүрин» хойр текст // Теегин герл. № 6, 7. 1991.
3. Баттогтох Д. Монгол үндэстний хүмүүжүүлэн сургах ухааны их нэвтэрхий толь. Улаанбаатар: Удам соёл, 2018. 724 т.
4. Дамдинсүрэн Ц. Монгол уран зохиолын дээж зуун билиг оршвой. Улаанбаатар: ШУАХ, 1959. 599 т.
5. Дашжамц Д., Дарьхүү Р., Золзаяа М. Монголын ёс зүйн сэтгэлгээний түүх / Ред. Д. Цогтсайхан. Улаанбаатар: Арвин судар, 2009. 252 т.

6. Монгол хэлний цахим их тайлбар толь. URL: <https://mongoltoli.mn> (Лавлах огноо: 26.10.2021).
7. Монголын философийн түүх. I дэвтэр / Ред. Д. Дашпүрэв, Д. Дашжамц. Улаанбаатар: Бемби сан, 1997. 223 т.
8. Монголын философийн түүх. II дэвтэр / Ред. Д. Дашжамц, Г. Лхагвасүрэн. Улаанбаатар: Бемби сан, 2000. 420 т.
9. Монголын философийн түүх. IV дэвтэр / Ред. Д. Дашжамц, Г. Лхагвасүрэн. Улаанбаатар: Бемби сан, 2001. 536 т.
10. Оюун түлхүүр нэр шастир оршвой / Эхийг харьцуулан, кирилл үсэгт хөрвүүлж, тайлбар хийсэн Ш. Чоймаа; хянан нягталсан Д. Заяабаатар. Улаанбаатар: МУИС-ийн хэвлэх үйлдвэр, 2007. 57 т.
11. Сарангуа. Оюун түлхүүрийн тухай ажиглалт // Өвөр Монголын Нийгмийн шинжлэх ухааны сэтгүүл. Б. 4. 2001. X. 103–121.
12. Цэрэнсодном Д. Монгол уран зохиолын товч түүх (XIII–XX зууны эхэн). Улаанбаатар: ШУА, 2002. 477 т.
13. Чингис богдын зохиосон сурагч ардын ухааныг хөглөх Оюуны түлхүүр // Гар бичмэл эх. 24 т.
14. Яхонтова Н. С. Ойратский перевод «Оюун түлхүүр» // Тюркские и монгольские письменные памятники. Текстологические и культуроведческие аспекты исследования. М.: «Наука», Издательская фирма «Восточная литература», 1992. С. 137–152.
15. Яхонтова Н. С. Краткое [изложение] «Ключа разума» // Mongolica–III. Из архивов отечественных монголоведов XIX – начала XX вв. СПб.: Изд-во «Фарн», 1994. С. 89–95.
16. Яхонтова Н. С. «Ключ разума» (Рукопись С 238 из Рукописного фонда СПбФ ИВ РАН) // Владимирцовские чтения III. Доклады и тезисы Всерос. науч. конф. (Москва, 25–26 октября 1993 г.). М., 1995. С. 138.
17. Яхонтова Н. С. “The Oyun tülkigür” or “Key to Wisdom”: Text and translation based on the MSS in the Institute for Oriental Studies at St. Petersburg // Mongolian Studies. Vol. 23. Bloomington, 2000. P. 69–138.
18. Яхонтова Н. С. «Ключ разума» (ойратский текст) // Mongolica-V. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2001. С. 38–53.

References

1. Baatar S. Mongol es зүйн үзэл санааны түүх. ӨМАКХХ, 2002. 614 т. [In Mong. Script].
2. Badmaev Andrei. Tod үзгйн «Оyun тyлкyрин» kхоir текст // Teegin gerl. № 6, 7. 1991. [In Mong. Script].
3. Battogtokh D. Mongol үндэстний khүмүүzhүүлэн surgakh ukhaany их nevterkhii tol'. Ulaanbaatar: Udam soel, 2018. 724 т. [In Mong.].

4. Damdinsyren Ts. Mongol uran zokhiolyn deezh zuun bilig orshvoi. Ulaanbaatar: ShUAKh, 1959. 599 t. [In Mong. Script].
5. Dashzhamts D., Dar'khyi R., Zolzayaa M. Mongolyn es zyin setgelgeenii tyykh / Red. D. Tsogtsaikhan. Ulaanbaatar: Arvin sudar, 2009. 252 t. [In Mong.].
6. Mongol khelnii tsakhim ikh tailbar tol'. URL: <https://mongoltoli.mn> (Lavlakh ognoo: 26.10.2021). [In Mong.].
7. Mongolyn filosofiin tyykh. I devter / Red. D. Dashpyrev, D. Dashzhamts. Ulaanbaatar: Bembi san, 1997. 223 t. [In Mong.].
8. Mongolyn filosofiin tyykh. II devter / Red. D. Dashzhamts, G. Lkhagvasyren. Ulaanbaatar: Bembi san, 2000. 420 t. [In Mong.].
9. Mongolyn filosofiin tyykh. IV devter / Red. D. Dashzhamts, G. Lkhagvasyren. Ulaanbaatar: Bembi san, 2001. 536 t. [In Mong.].
10. Oyuun tylkhyr ner shastir orshvoi / Ekhiig khar'tsuulan, kirill ysegt khervylzh, tailbar khiisen Sh. Choimaa; khyanan nyagtalsan D. Zayaabaatar. Ulaanbaatar: MUIS-iin khlevlekhyldver, 2007. 57 t. [In Mong.].
11. Sarangua. Oyuun tylkhyryin tukhai azhiglalt // Övөр Mongolyn Niigmiin shinzhekh ukhaany setgyyl. B. 4. 2001. Kh. 103–121. [In Mong. Script].
12. Tserensodnom D. Mongol uran zokhiolyn товч түүх (XIII–XX зуунь екхен). Ulaanbaatar: ShUA, 2002. 477 t. [In Mong.].
13. Chingis bogdyn zokhioson suragch ardyn ukhaanyg khöglokh Oyuuny tylkhyr // Gar bichmel ekh. 24 t. [In Mong. Script].
14. Yakhontova N. S. Oiratskii perevod «Oyuun tylkhyr» // Tyurkskie i mongol'skie pis'mennye pamyatniki. Tekstologicheskie i kul'turovedcheskie aspekty issledovaniya. M.: «Nauka», «Vostochnaya literatura», 1992. S. 137–152. [In Russ.].
15. Yakhontova N. S. Kratkoe [izlozhenie] «Klyucha razuma» // Mongolica–III. Iz arkhivov otechestvennykh mongolovedov KhIKh – nachala KhKh vv. SPb.: Izd-vo «Farn», 1994. S. 89–95. [In Russ.].
16. Yakhontova N. S. «Klyuch razuma» (Rukopis' S 238 iz Rukopisnogo fonda SPbF IV RAN) // Vladimirtsovskie chteniya III. Doklady i tezisyy Vserossiiskoi nauchnoi konferentsii (Moskva, 25–26 oktyabrya 1993 g.). M., 1995. S. 138. [In Russ.].
17. Yakhontova N. S. “The Oyun tülkigür” or “Key to Wisdom”: Text and translation based on the MSS in the Institute for Oriental Studies at St. Petersburg // Mongolian Studies. Vol. 23. Bloomington, 2000. R. 69–138. [In Engl.].
18. Yakhontova N. S. «Klyuch razuma» (oiratskii tekst) // Mongolica-V. SPb.: Peterburgskoe Vostokovedenie, 2001. S. 38–53. [In Russ.].